

ФУНКЦІЙНО-СЛОВОТВІРНА СПЕЦИФІКА УКРАЇНСЬКИХ ІМПЕРАТИВІВ У ТВОРЕННІ УКРАЇНСЬКИХ ПРИЗВИЩ ІЗ КОМПОНЕНТОМ ВІДСУТНОСТІ

Волков Антон Олександрович,

здобувач вищої освіти

Харківського національного педагогічного університету

імені Г. С. Сковороди

ORCID ID: 0009-0008-9690-9492

У статті розкрито функційно-словотвірну специфіку українських дієслів у формі імперативу, що полягає у використанні певних антропоформул задля формування українських антропонімічних одиниць, зокрема прізвищ. З'ясовано визначення термінів, застосування яких є важливим для реалізації поставленої мети. Методом суцільної вибірки з різних джерел зібрано прізвища, будова яких складається з імперативної форми дієслова, іменника у формі акузатива та заперечної частки не. Для аналізу вибрано лише мовний матеріал із компонентом відсутності, що не досліджувався раніше лінгвістами в окремих працях, та розділено на групи залежно від імперативу, який є базою для створення антропоніму. Уважаємо, що саме на особливу увагу заслуговують виокремлені для аналізу прадавні українські прізвища, сформовані на підґрунті опозиції «наявність vs відсутність», де саме відсутність, заперечення чи негация транслюють певну інформацію. Наведені у цій науковій розвідці дієслова в імперативній формі (бий, дай, їж, куй, пий, хай, чай, чуй) є прадавніми в українській мові, а їх використання у словотворенні антропонімічних одиниць демонструє унікальність українських прізвищ та ідентифікує українців як етнічний колектив. На думку автора, виявлені особливості словотвору прізвищ відбито в антропоформулах, серед яких базовою є об'єднання в одну антропонімічну одиницю дієслова в імперативній формі та іменника у формі акузатива плюс частка не. Усі прізвища, що було піддано аналізу (Небийбаба; Недайборц, Недайвода, Недайкаша та Недайнич, Недайнів; Неїжборц, Неїжмак, Неїжсало та Неїжко; Некуйбіда (опозит Куйбіда); Непийвода; Нехай, Нечай (асоціативно пов'язане Неждан), Нечуй), виявляють креативність мислення українців, сприяють утворенню образності та експресії у дискурсі, а також розкривають словотвірні можливості імперативної форми дієслова.

Ключові слова: антропоніміка, прізвище, граматики, словотвір, антропоформула, імператив, акузатив, частка не, ідентичність, аксіологія.

Volkov Anton. Functional word-formation specificity of ukrainian imperatives in the formation of ukrainian surnames with the component of absence

The article reveals the functional and word-forming specificity of Ukrainian verbs in the imperative form, which consists of the use of certain anthropoformulas to form Ukrainian anthroponymic units, in particular surnames. The author clarified the definitions of the terms, which are important for implementing the set goal. Using the method of continuous sampling, surnames, the structure of which consists of the imperative form of the verb, a noun in the accusative case, and the negative particle ne, were collected from various sources. For analysis, the linguistic material with the component of absence, which has not been previously studied by linguists in separate works, was selected and divided into groups based on the imperative, which serves as the basis for creating an anthroponym. We believe that the ancient Ukrainian surnames singled out for analysis deserve special attention, as they are formed on the basis of the opposition between presence and absence, in which absence, denial, or negation conveys specific information. The verbs in the imperative form given in this scientific investigation – byi, dai, kui, pyi, khai, chai, chui – are ancient in the Ukrainian language, and their use in the word formation of anthroponymic units demonstrates the uniqueness of Ukrainian surnames, identifying Ukrainians as an ethnic group. In the author's opinion, the identified features of surname word formation are reflected in anthropoformulas, among which the basic one is the combination into a single anthroponymic unit of a verb in the imperative form and a noun in the accusative form, plus the particle ne.

All surnames that were analyzed (*Nebyibaba, Nedaiborsch, Nedaivoda, Nedaikasha, Nedainych, Nedainiv; Neyizhborsch, Neyizhmak, Neyizhsalo, Neyizhko; Nekuibida* (opposite *Kuibida*); *Nepyivoda; Nekhai, Nechai* (associately connected *Nezhdan*), *Nechui*) reveal the creativity of Ukrainian thinking, contribute to the formation of imagery and expression in discourse, and also reveal the word-forming possibilities of the imperative form of the verb.

Key words: *anthroponymy, surname, grammar, word formation, anthropoformula, imperative, accusative, particle not, identity, axiology.*

Вступ. Теоретичне обґрунтування лінгвістичного статусу імперативної форми дієслова в українській мові презентовано в працях таких відомих мовознавців, як І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, О.С. Мельничук, В.М. Русанівський та ін. Але ще залишається лакуною дослідження антропонімів з елементами відсутності в семантиці та структурі, що утворені на основі імперативної форми дієслова із заперечною часткою *не*. **Актуальність** нашої наукової розвідки зумовлена, з одного боку, дискусійними підходами до визначення імперативу як дієслівної форми, її семантичною і функційною неоднорідністю, а з іншого – словотвірними можливостями у формуванні українських прізвищ з елементами відсутності на основі антропоформули.

Мета статті – виявлення функційно-словотвірної специфіки та дериваційного потенціалу українських імперативів на матеріалі українських прізвищ із компонентом відсутності.

Результати. Зауважмо, що українські прізвища починаючи з ХІХ ст. простудійовані в різних аспектах такими видатними сучасними українськими дослідниками, як О.Ю. Карпенко, Ю.К. Редько, М.М. Торчинський, Л.М. Худаш та ін. Зокрема, докладно вивчалися проблеми та час виникнення прізвищ, розповсюдженості їх на території України, пізніше додався мовний аналіз щодо семантики твірних основ та словотворення, зв'язок із прізвицькими та народними традиціями, що є значущим для розуміння онтологічного та аксіологічного складників у їх творенні. Як зазначає визначний дослідник з антропоніміки І.Д. Сухомлин, український антропомікон формувався «в живому народному мовленні від розмовних форм», прізвища «передавалися від покоління до покоління часто без лексико-морфологічних змін» [8, с. 89]. Ми підтримуємо цю тезу, оскільки вважаємо, що саме тому українські прізвища є вагомими ідентифікаторами представників української спільноти, вони унікальні за своєю будовою та сутністю. На особливу

увагу, на нашу думку, заслуговують виокремлені нами прадавні українські прізвища, сформовані на підґрунті опозиції «наявність vs відсутність», де саме відсутність, заперечення чи негація транслюють певну інформацію.

До нашої дослідницької картотеки увійшли антропонімічні одиниці, словотвірна основа яких уміщує конкретне дієслово в імперативній формі. Саме за цією ознакою ми їх розмежували та поділили на групи з різною кількістю прізвищ: 1) *Небийбаба*; 2) *Недайбориц, Нedayвода, Нedayкаша* та *Недайнич, Нedayнів*; 3) *Неїжбориц, Неїжмак, Неїжсало* та *Неїжко*; 4) *Некуйбida* (опозит *Куйбida*); 5) *Непуйвода*; 6) *Нехай, Нечай* (асоціативно пов'язане *Неждан*), *Нечуй*. Наведені прізвища були вилучені з різних джерел (лінгвістичної довідникової та наукової літератури, художніх творів, Інтернету тощо). Так, наприклад, у поезії Ліни Костенко трапляється прізвище *Некуйбida*: Ох. Як вас люди називали ловко! *Некуйбida*... [5, с. 153]. Зазначмо, що виокремлені для аналізу прізвища виявляють креативність мислення українців, сприяють утворенню образності та експресії у дискурсі, а також розкривають словотвірні можливості імперативної форми дієслова.

Загальновідомо, що термін *імператив* має латинське походження (*Modus imperativus*) і в граматиці корелює з граматичною категорією, що називається *наказовий спосіб*. Ця граматична категорія показує стосунок дії чи стану до дійсності з погляду мовця, тому пов'язана з предикативністю, формування якої пов'язане з модальністю. Саме тому імперативна форма дієслова може мати різну модальність, тобто неоднаково виражати волевиявлення, оскільки може бути наказом або розпорядженням, категоричним твердженням або вимогою, заборонаю або запереченням, проханням або порадою, можливістю або бажаністю. Вербалізація цієї форми має градуальний характер – від м'якого до жорсткого вияву модальності. Так, наприклад, для висловлювання категоричної

заборони чого-небудь уживається заперечна частка *не*, яка завжди за українським правописом із дієсловами пишеться окремо. Також заперечна частка *не* має різне семантичне та стилістичне навантаження залежно від контекстуального вживання і часто передає негацію або відсутність. У прізвищах, вибраних для дослідження, спостерігаємо злиття трьох лексико-граматичних компонентів: дієслова із заперечною часткою *не* та іменника на підґрунті дієслівного керування.

Уважаємо, що такі антропоніми становлять лексико-граматичну базу українських прізвищ, які формують відповідний тезаурус (лат. *thēaurus* – скарб, скарбниця), оскільки саме у цих антропологічних одиницях зафіксовано національну своєрідність лексики та граматики української мови, і вони є справжнім скарбом українського етносу.

У вибраних для аналізу антропонімах спостерігаємо формування чітких антропоформул для утворення прізвищ. Нагадаємо, що *антропоформула* – це синтагматичне поєднання антрополексем у дво-, три- та багатолексемні найменування на основі усталених у певний період розвитку антропосистеми закономірностей [6, с. 226]. Виокремлені нами українські прізвища належать до різних типів словотвору.

Перша антропоформула, що є основною і кардинальною, складається трьох лексем: дієслова в імперативній формі та іменника плюс частки *не*. За цією словотвірною будовою сформовані антропоніми перших п'яти вказаних груп.

Загальновідомо, що імперативна форма дієслова потребує форму акусатива (знахідного відмінка) іменника, оскільки у подібних словосполученнях спостерігається такий синтаксичний зв'язок, як сильний тип керування. Для іменника у знахідному відмінку характерні флексії, що зафіксовані в граматиці української мови, але були в прадавній мові іншими. Мовознавиця Л.М. Колібаба аргументовано доводить, що форма знахідного відмінка із закінченням *-а (-я)* – це не штучно вигадана, а жива ознака народної мови та традиційна українська форма знахідного відмінка, яка є самобутньою рисою української мови [3, с. 82]. Саме це закінчення іменника у формі акусатива та імперативна форма дієслова підтверджують прадавність українських антропонімів.

Прізвище *Небийбаба* вже було в нашому науковому полі зору щодо розгляду вербального віддзеркалення та фіксації в колективній пам'яті ознак людини чоловічої статі, оскільки саме від батька чи іншого предка за чоловічою лінією спорідненості виникали патроніми [2]. Категоричне заперечення, що створено злиттям трьох лексико-граматичних компонентів в одну номінативну одиницю, закарбувало назавжди у колективній свідомості моральні принципи українських чоловіків.

Антропоніми другої групи частково створені також за першою дериваційною моделлю. До цієї групи ми уналежнили прізвища, до складу яких увійшли конкретні іменники *борц*, *вода*, *каша* (*Недайборц*, *Недайвода*, *Недайкаша*). Інтерпретація цих прізвищ може бути через українські фразеологічні одиниці, що зберігають прадавнє народне мислення. В українській мові існують фразеологізми *не давати* (*не дозволяти*) / *не дати* (*не дозволити*) *наплювати* (*плюнути*) [*собі* / *у свою* / *у свій*] *у кашу* (*у борц*), що позначають «не допускати кривди, знущання над собою, не шкодити собі» [10, с. 217], тобто прізвища *Недайборц* та *Недайкаша* могли отримати не ті скнари, що не давали комусь борщу чи каші, а дуже гідні чоловіки, що могли відстоювати себе та боротися за свою честь. До складу патроніма *Недайвода* входить іменник у формі акусатива *вода*, який належить до прадавньої української лексики та у фразеології уживається на позначення спорідненості або тісних зв'язків між людьми: *десята (сьома) вода на киселі* (*на кисіль*) із семантикою «дуже далека рідня» [10, с. 141] та *не розлий вода* у значенні «нерозлучні» [10, с. 141]. Загальновідомо, що слово *вода* має символічне значення та асоціюється з оновленням, надією, допомогою і взагалі, життям. Імперативна форма дієслова із заперечною часткою може надавати як позитивний, так і негативний сенс утвореній антропонімічній одиниці. О.О. Потебня, говорячи про походження мови, називає іменник *вода* та дієслово *давати* одними з найперших слів у мові людини, що пов'язано з онтологічними основами існування істот [7, с. 18–19]. Невипадково з'явилися в мові інші патроніми, що оформилися за іншою антропоформулою, більш абстрактні *Недайнич* та *Недайнів*, утворені за аналогією прізвищ

вищ *Петринич* та *Петринів* (від син Петра), *Васильнич* та *Васильнів* (від син Василя), тобто вказують на належність, але не є поширеними, оскільки до імперативної основи доєднано суфікси іменника та субстантивованого прикметника.

Прізвища групи 3 з імперативом *їж* можна розглянути за аналогією групи 2, розмежувавши на конкретні (*Неїжбориц*, *Неїжмак*, *Неїжсало*), які утворені приєднанням до імперативної форми дієслова частки *не* та іменників *бориц*, *мак*, *сало*, та абстрактні (*Неїжко*), що утворені приєднанням зменшувального та пестливого суфікса *-к-* та флексії *-о*, що є притаманним українським прізвищам. Ці антропонімічні одиниці дуже яскраво віддзеркалюють живе мовлення носіїв української лінгвокультури, ідентифікують самотність українців як етнічної спільноти.

До структурного складу антропонімів *Недайбориц*, *Недайвода*, *Неїжбориц*, *Неїжмак*, *Неїжсало*, *Недайвода* та *Непийвода* увійшли прадавні найуживаніші дієслова у формі імперативу, що належать до побутової сфери *дай* (інф. *давати/дати*), *їж* (інф. *їсти*), *пий* (інф. *пити*), а також іменники, що позначають такі перші потреби людини, як вода та їжа.

Антропонімічна одиниця *Некуйбіда* побудована на основі імперативу *куй* від інфінітиву *кувати*, який у фразеологізмі [*аж*] *кувати вухналі* зубами вживається в жартівливому значенні «дуже сильно тремтіти (від холоду, переляку і т. ін.)» [10, с. 404]. Прізвище *Некуйбіда* міг отримати вольовий чоловік, справжній козак, що був сміливим, мав міцний характер і силу духу, що відбиває саме імперативна форма дієслова із заперечною часткою *не*, які є структурними компонентами антропоніма. І навпаки, опозит *Куйбіда* міг бути застосований до того, хто тремтів від страху, від ворогів і т. ін.

До групи 6 увійшли прізвища (*Нехай*, *Нечай* (асоціативно пов'язане *Неждан*), *Нечуй*), що утворені на основі іншої словотвірної моделі, та антропоформула складається з двох компонентів.

Прізвища *Неждан* і *Нечай* мають праслов'янські корені та походять від власних імен *Неждан* і *Нечай* (віддієслівних іменників), у структурі яких є заперечна частка *не*, що була приєднана як проклітика

до дієслів *ждати*, *чайти* у різних формах. За семантикою зазначені дієслова належать до позначення психічної діяльності людини та відбивають взаємодію з довкіллям: мають синонімічне значення «чекати, сподіватися» [9]. Дериваційний ланцюжок показує, що власні імена утворені таким словотворчим засобом, як нульова афіксація (нульовий суфікс) від указаних дієслів у формі інфінітива. Але за іншою версією ім'я *Нечай* могло бути утворено від частки *чай*, що виникла від дієслова та мала спонукальне значення «давай» із додаванням заперечної частки *не*. Антропонімічні одиниці *Неждан* та *Нечай* уже з XVI ст. починають траплятися в текстах як патроніми і формуватися як прізвища.

Антропонімічні одиниці *Нечуй* та *Нехай* утворені від дієслів у формі інфінітива з часткою *не* із застосуванням нульового суфікса. Відповідно дієслово *чуйти* – позначає «сприймати, відчувати» [9], асоціативно пов'язано із сенсорною сферою людини, тому *Нечуж* називали людину, що або мала поганий слух, або не відчувала щось важливе для інших у певному соціумі. Діалектне дієслово *хаяти* має різні значення залежно від території розповсюдження, частіше позначає «лягати, обмовляти, наговорювати» [9], пов'язане з процесом міжособистісного вербального спілкування. Існує фонетичний варіант *каяти*, а семантичні варіанти можуть бути як синонімічними («докоряти»), так і антонімічними («піклуватися»). Але прізвище *Нехай* може бути утворено від частки *нехай*, що має синонімічний варіант *хай* та позначає згоду [9]. Антропоніми *Хай* та *Нехай* уживалися і як власні імена, і як прізвиська (наприклад, у козаків на Черкащині та Запорізької Січі називали тих, хто постійно вживав ці слова), пізніше закріпилися за певними родинами і оформилися у прізвища. Якщо у першому випадку (*Нечуй*) частка не передає відсутність і транслює негацію, то у другому (*Нехай*) – має протилежне семантичне навантаження або нейтральне.

Уживання *Неждан* та *Нечуй* як псевдонімів відомими українськими письменниками і культурологами минулого (*І.С. Нечуй-Левицький*, 1838–1918) та сучасності (*Неда Неждан* є псевдонімом сучасної української поетеси, драматургині, журналістки Надії Мирошниченко) дуже символічно та демон-

струє приналежність до українського етнічного колективу.

Висновки. У результаті аналізу виявлено, що більшість прізвищ (1–5 групи) утворено за антропоформулою, що складається з імперативної форми дієслова із заперечною часткою *не* та іменника у формі акузатива на основі сильного дієслівного керування. До таких антропонімів належать: 1) *Небийбаба*; 2) *Недайборц*, *Недайвода*, *Недайкаша* та *Недайнич*, *Недайнів*; 3) *Неїжборц*, *Неїжмак*, *Неїжсало* та *Неїжско*; 4) *Некуйбіда* (опозит *Куйбіда*); 5) *Непийвода*. Унікальність розглянутих українських прізвищ демонструє дериваційний потенціал імперативу та те, що компонент відсутності (частка *не*) у складі антропоніма може не передавати негацію.

Отже, функційно-словотвірна специфіка українських імперативів у творенні українських прізвищ із компонентом відсутності полягає у тому, що на їх основі відбувається об'єднання лексико-граматичних компонентів у спільну смислову єдність. Наведені приклади прізвищ виявляють кореляцію антропонімів із ментальністю носіїв української лінгвокультури та узагальнюють певне поняття. Також мовний матеріал, що був проаналізований, транслює ціннісний складник буття та буденності українців, харчові вподобання наших предків як реалізацію першопотреб людини, сприяє ідентифікації представників чоловічої статі української спільноти, що безпосередньо відбито у структурі антропоформули схарактеризованих прізвищ.

Література:

1. Бортун К.О. Категории императива в современном украинском языке. *Філологічні студії*. 2017. Вип. 9. С. 60–65.
2. Волков А.О., Радчук О.В. Антропонімічні номінації як засіб збереження вражень у пам'яті. *Аргументи сучасної філології: історична та індивідуальна пам'ять* : матеріали IV Міжнародної наукової конференції, 18–19 квітня 2024 р. Харків : ХНПУ імені Г.С. Сковороди, 2024. С. 56–61.
3. Колібаба Л.М. Форми знахідного відмінка іменників в українській народній мові. *Науковий вісник ДДПУ імені І. Франка. Серія «Філологічні науки (мовознавство)»*. 2020. № 13. С. 80–89. URL: http://ddpu-filolvisnyk.com.ua/uploads/arkhiv-nomerov/2020/NV_2020_13/15.pdf
4. Колібаба Л., Фурса В. Словник дієслівного керування. Київ : Либідь, 2016. 656 с.
5. Костенко Л.В. Маруся Чурай. Київ : А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2018. 224 с.
6. Кравченко Л.О. Українська ономастика: антропоніміка : навчальний посібник. Київ : Знання, 2014, 239 с.
7. Потебня О.О. Думка та мова. Харків, 1892. URL: <https://www.scribd.com/document/404457130/>
8. Сухомлин І.Д. Питання антропоніміки в українській мові : навчальний посібник. Дніпропетровськ, 1975. 110 с.
9. Сучасний тлумачний словник української мови. Харків : Школа, 2011. 1008 с.
10. Фразеологічний словник української мови. Кн. 1. Київ : Наукова думка, 1993. 528 с.

References:

1. Bortun, K.O. Kategoryy umperatyva v sovremennom ukraynskom yazyke [Imperative categories in the modern Ukrainian language]. *Filolohichni studii: Zbirnyk naukovykh prats*. Vypusk 9. Vinnytsia: Donetskyi natsionalnyi universytet imeni Vasylia Stusa, 2017. S. 60–65. [in Ukrainian].
2. Volkov, A.O., Radchuk, O.V. Antroponimichni nominatsii yak zasib zberezhenia vrazhen u pamiaty [Anthroponymic nominations as a means of preserving impressions in memory]. *Arhumenty suchasnoi filolohii: istorychna ta indyvidualna pamiat*. Materialy IV Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii (18–19 kvitnia 2024 roku). Kharkiv. KhNPU imeni H.S. Skovorody, 2024. S. 56–61.
3. Kolibaba, L.M. Formy znakhidnoho vidminka imennykiv v ukrainskii narodnii movi [Forms of the accusative case of nouns in the Ukrainian vernacular]. *Naukovyi visnyk DDPU imeni I. Franka. Seria: Filolohichni nauky (movoznavstvo)*. № 13, 2020. S. 80–89. Retrieved from: http://ddpu-filolvisnyk.com.ua/uploads/arkhiv-nomerov/2020/NV_2020_13/15.pdf [in Ukrainian].
4. Kolibaba, L., Fursa, V. Slovyk diieslivnoho keruvannia [Verbal control dictionary]. Kyiv : Lybid, 2016. 656 s. [in Ukrainian].
5. Kostenko, L.V. Marusia Churai [Marusya Churai]. Kyiv: A-BA-BA-HA-LA-MA-HA , 2018. 224 s. [in Ukrainian].
6. Kravchenko, L.O. Ukrainska onomastyka: antroponimika [Ukrainian onomastics: anthroponymics]: navch. posib. Kyiv: Znannia, 2014, 239 s. [in Ukrainian].

7. Potebnia, O.O. Dumka ta mova [Thought and language]. Kharkiv, 1892. Retrieved from: <https://www.scribd.com/document/404457130/>. [in Ukrainian].
8. Sukhomlyn, I.D. Pytannia antroponimiky v ukrainskii movi [Issues of anthroponymy in the Ukrainian language]: navchalnyi posibnyk. Dnipropetrovsk, 1975. 110 s. [in Ukrainian].
9. Suchasnyi tлумachnyi slovnyk ukrainskoi movy [Modern Explanatory Dictionary of the Ukrainian Language]. Kharkiv: VD “Shkola”, 2011. 1008 s. [in Ukrainian]. [in Ukrainian].
10. Frazеологічний словник української мови [Phraseological dictionary of the Ukrainian language]. Кн. 1. Kyiv: “Naukova dumka”, 1993. 528 s. [in Ukrainian].

Дата першого надходження статті до видання: 23.12.2025

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 15.01.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 06.04.2026